

УДК 811.161.2'373.7

Ірина Патен, здобувач кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ОБРАЗ-СИМВОЛ ЯК КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЕСУВАННЯ В ПРОСТОРИ

У статті проаналізовано словесні символи в структурі фразеологічних одиниць зі значенням пересування в українській і російській мовах; відзначено, що більшість слів-символів як образно-сміслових центрів фразеологізмів близькоспоріднених мов мають універсальний характер, а їх варіювання і синоніміка визначаються особливостями умов існування етносу, його ментальності.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, символ, символіка, семантика, образ-символ, фразеотематична група, компонент, елемент, мовний знак, соматизми, зоолексеми, зоофразеологізми, артефактні символи.

Лит. 8.

Ирина Патен, соискатель кафедры славянских языков
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

ОБРАЗ-СИМВОЛ КАК КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО
ЗНАЧЕНИЕМ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ

В статье проанализированы словесные символы в структуре фразеологических единиц со значением передвижения в украинском и русском языках; отмечено, что большинство слов-символов как образно-смысловый центр фразеологизмов в близкородственных языках имеют универсальный характер, а их варьирование и синонимика определяются спецификой условий бытия, этноса, его менталитетом.

Ключевые слова: фразеологические единицы, символ, символіка, семантика, образ-символ, фразеологическая группа, компонент, элемент, языковой знак, соматизм, зоолексеми, зоофразеологизмы, артефактные символы.

Iryna Paten, Postgraduate of Slavic Languages Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

IMAGES AND SYMBOLS IN COMPONENT PHRASEOLOGICAL UNITS WITH
VALUES MOVEMENT IN SPACE

The article deals with the verbal characters in the structure of phraseology units with the meaning of movement in the Ukrainian and Russian languages. It is marked that most words-characters as vividly semantic centers of phraseological units of the closely-related languages have universal character and their variety and synonyms are determined by the peculiarity of the existence of separate ethnos and its mentality.

Keywords: phraseology units, character, symbol, semantics, appearance-character, phrase-thematic group, component, element, linguistic sign, somatic, zoo lexeme, zoo phraseologies, artefakt characters.

Постановка проблеми. Символіка властива всім народам без винятку і має як суспільний характер, так і суто національний. Наприклад, червоний колір – символ заборони, попередження, небезпеки (пор.: *іхати на червоний колір* – “іхати, не звертаючи увагу на заборону, ризикуючи своєю безпекою і безпекою інших”), *зелений колір* – символ дозволу, символ свободи дії. Це стосується і слів-символів на позначення руху, у тому числі й образних, оскільки під символом розуміється не тільки знакове відображення, але й образи, в яких закладений, крім поверхневого, первинного, й більш глибокий зміст, аналогія, значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як компонент фразеологічної одиниці, як її образно-смісловий центр символ розглядається

у працях О. Потебні “О некоторых символах в славянской народной поэзии” [4], Ю. Гвоздарьова “Компоненты-символы в русской фразеологии” [1], О. Куцик “Слова-символы как образно-смысловый центр формирования фразеологизмов” [3] та ін. Символіка фразеотематичної групи зі значенням “пересування в просторі” у східнослов'янських мовах ще не була предметом системного осмислення її вивчення. Матеріал для дослідження вибрано з фразеологічних словників української та російської мов [6; 7; 8].

Мета статті – дослідити особливості структури фразеологічних одиниць зі значенням пересування в просторі української та російської мов.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, образ і символ взаємозумовлені: образ

може стати символом, а символ, тим паче словесний, образним, тобто ґрунтується на образній основі. Словесний образ, своєю чергою, заснований на порівнянні, хоча мовний образ, як пише Л. Шестак, складніший за чуттєве представлення, оскільки він вербалізований, ускладнений семантичними нашаруваннями слів, які беруть участь у його вираженні [5, 68 – 74].

Майже кожне слово як мовний знак символізує будь-яке явище дійсності. За словами О. Потебні, “символізм вже в самих початках людського мовлення відрізняє його від звуків тварин та вигуків” [4, 123]. Причина виникнення словесних символів, як зазначає Ю. Гвоздарьов, полягає в тому, щоб реставрувати забуті етимологічні значення слів [1, 160 – 166].

Отже, символ є відображенням психічної реальності людини, що пов’язує концептуальну (логічну) модель світу і мовну, формуючи образно-номінативну картину світу в складі останньої. Словесний символ як елемент цієї картини детермінує своє постійне вербальне оточення, а мовна традиція закріплює цю сполучуваність, робить її усталеною в межах певної системи словесних знаків. Так, скажімо, образ-символ *черепаха* відображає концептуальні знання людини про цю істоту, її поведінку і можливість руху, і ці знання об’єктивовані *homo sapiens*, незважаючи на те, якою мовою і в якій специфічній національній формі вона їх висловлює. Зрозуміло, вербальне втілення образно-символічного сприйняття довколишнього світу в кожному мовному колективі суто національне. В основі фразеологічних одиниць лежать асоціативні фонові знання (образи, символи), але кожна мова має своє порівняння, тобто свою внутрішню форму.

На думку Ю. Гвоздарьова, “процес становлення слова-символу має зазвичай три стадії: виникнення реального (предметного, рідше – мовного) символу; виникнення висловів, у яких вживається це слово-символ; набуття цим словом-символом відносної свободи, що дозволяє використовувати його у складі нових фразеологічних одиниць, а іноді й призводить до певної свободи вживання” [1, 160 – 166].

Наявність в обох мовах значної кількості фразеологічних одиниць зі словами-символами переміщення як стрижневими компонентами пояснюється тим, що символ поєднує в собі риси максимально абстрактного з максимально конкретним. Варто зазначити, що зоолексеми, соматизми та інші субстантиви в одних випадках входять до складу фразеологізмів як стрижневі компоненти, сформовані мовні символи, а в інших

символічне значення формується на базі вузького контексту, тобто на основі словосполучень або речень з постійним компонентним складом. Отож характер символічного значення визначається і самим субстантивом, і його контекстом (зазвичай вузьким). З одного боку, різні субстантиви реалізують своє символічне значення у сполученнях з певним колом слів, з іншого – саме символічне значення формується як елемент складного знака номінації і стає його образно-смысловим центром. Субстантив-символ (*черепаха, равлик, стріла*) або субстантивне сполучення (*на всіх / повних вітрилах; з усіх ніг*), як внутрішня форма фразеологічних одиниць, мотивує фразеологічне значення, вказуючи на спосіб або характер руху чи ступінь його інтенсивності. Звісно, сам факт переміщення визначається дієслівним компонентом як обов’язковим елементом фразеологізму і його постійним супроводом (*бігти, нестися, летіти* тощо).

Зрозуміло, інтенсивність, швидкість пересування з образом того, хто біжить, підкреслюється дієсловами-супровідниками фразеологічних одиниць: бігти, летіти з усіх ніг (що є духу/сили) // бежать, мчатся, лететь со всех ног (во весь дух; сломя голову; во весь опор; высунув язык) і т.п. Ноги є символом руху, що здійснюється самою людиною завдяки її фізичним властивостям, а їхнє словесне вираження – лексеми нога (ноги), стопа, п’яти – є образно-смысловим центром фразеологічного гнізда, яке входить до аналізованої тематичної групи. Пор.: в українській мові: йти (плестися) нога за ногу, ледве ноги переставляти (ворушити) – характеризує малу швидкість руху; летіти з усіх ніг; брати (взяти) ноги в руки; одна нога тут – друга там – характеризує високу швидкість пересування; де (куди) ноги несуть; ворушити ногами; не триматися (не стояти) на ногах (в значенні “бути нездатним до пересування”); накивати п’ятами; показувати п’яти – позначає інтенсивність і високий темп пересування, а саме – втечі; у російській: идти нога за ногу; еле (едва) ноги переставляют; идти в ногу; кинуться со всех ног; взять ноги в руки; одна нога здесь, другая там; куда ноги несут; скакать на одной ноге; шевелить ногами; не держаться на ногах; волка ноги кормят; направит стопы; показать пятки кому-то; только пятки засверкали.

Символами, які підсилюють ознаку, збільшують інтенсивність пересування, можуть слугувати й інші соматизми – найменування частин тіла не лише людини, але й тварини. Скажімо, у фразеологічних одиницях обох

досліджуваних мов *бігти, висунувши язик // бежать, высунув язык* “язик” символізує високий ступінь інтенсивності пересування, оскільки людина, а особливо тварина, висуває язик під час інтенсивного бігу для отримання більшої кількості кисню через ротову порожнину. У фразеологізмі *наступати комусь на п'яти // наступать на пятки* значення “швидко когось наздоганяти” реалізується за допомогою соматичного компонента “п'яти”. П'ята як задня частина стопи мотивує й символіку значення стійкого звороту *идти по пятам*. Символічність компонента *на пальцях* у фразеологічних одиницях *ходити на пальцях // ходить на пальцах* полягає у фізіологічній здатності людини пересуватися на пальцях, зменшуючи таким чином площу поверхні торкання і землі, завдяки чому зменшується рівень шуму під час ходьби. Образність багатозначного фразеологізму *ходити на задніх лапках перед кимось // ходить на задних лапках* безпосередньо пов'язана з певним способом пересування, характерним для тварин (наприклад, собак, коли вони випрошують їжу або хочуть “сподобатися” господареві чи іншій людині, демонструючи здатність кардинально змінити природну звичну манеру поведінки і пересування заради когось чи чогось).

Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом у межах нашого семантичного поля (рух в просторі) можуть мати значення “швидкий рух”. Причому сам соматичний компонент може виступати як символом пересування *накивати п'ятами; показати п'яти // показывать пятки*, так і безпосередньо не бути символом руху (навіть не бути пов'язаним з частинами тіла, що символізують рух), хоча загальне значення групується навколо нього як стрижневого компонента фразеологізму *летіти сторч головою // лететь (мчатся) сломя голову; або показывать спину*.

Широке функціонування назв частин тіла як смислових центрів фразеологічних одиниць пояснюється впливом позамовних чинників. Відомо, що в житті людини велику роль відіграють органи відчуттів, через які відбувається процес пізнання навколишнього світу, та органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії і процеси, зокрема процес переміщення в просторі.

Символами пересування можуть бути й представники тваринного світу. Тобто серед фразеологічних одиниць цієї семантичної підгрупи чільне місце займають зоофразеологізми – фразеологічні одиниці, які утворилися на основі

спостережень за поведінкою, зовнішнім виглядом, способом життя тварин (зрозуміло такі, які вписуються в межі загальної семантики пересування).

Варто зазначити, що навіть у споріднених мовах зоосимволи більшою чи в меншою мірою не збігаються за обсягом, хоча багато з них є універсальними символами в багатьох мовах. Наприклад, в українській мові фразеологізми із загальним значенням пересування пов'язані з такими словами-символами: *муха, птах (птаха), заєць, білка, сокіл, ластівка, курка, рак, слимак, черепаха*; у російській: *муха, птица, сокол, курица, конь, улитка, черепаха, волк, орёл, ворон, корова, рак, кошка*.

Натомість у багатьох народів, зокрема в українській та російській культурах, повільна швидкість пересування однаково ототожнюється з образом черепахи. Черепаха сприймається як істота дуже повільна, саме вона стає символом повільного пересування. Рідше у східнослов'янських мовах в аналогічному символічному значенні трапляється асоціація із слимаком // улиткой: *повзти як слимак // ползти как улитка*. Символіка цих найповільніших у світі істот є яскравою і зрозумілою, тому не дивно, що той самий фразеологізм у зіставлюваних слов'янських мовах виглядає однаково (або подібно) з огляду на структуру й компонентний склад з незначними варіантами: *іти (повзти, лізти) як черепаха // ийти (ползти) как черепаха*.

Як і в українській, так і в російській мовах, кругові або хвилясті рухи співвідносяться з образом білки, в'юна, вужа: кругитися як білка у колесі // кругиться (вертється) как белка в колесе; в'юном витися // кругиться как вьюн; виться ужом.

Заслужують на увагу також найменування ірреальних істот, співвідносних з поняттям пересування або які виступають “носіями” руху, тобто здійснюють, реалізують рух: чорт (чорти), нечиста, біс, лихо (як казкова істота) // чёрт, бес, нечистая, леший: когось чорти принесли (вхопили, забрали); когось нечиста несе; іди до лиха (до біса) – тут в значенні “забирайся геть” // кого-то чёрт принёс (унёс); кого-то нечистая несёт (принесла); иди (убирайся) к чёрту (к бесу, к лешему).

У багатьох мовах світу символами швидкого пересування в просторі виступають слова *стріла, куля, бомба, вітер, парус (вітрила), пара* і т.п. їх вербальні позначення створюють образ, якісну асоціацію, що робить їх основою стійких порівнянь. Приміром, в українській мові: *летіти стрілою / як стріла; летіти на повних вітрилах;*

вилетіти кулею / як куля; в російській мові: лететь как стрела; нестись / мчаться на всех парах / парусах; вылететь пулей; вылететь бомбой.

Причому лексеми *куля* і *бомба* характеризують не так швидкий, як енергійний рух з потужним, інтенсивним першопоштовхом. Стійкі звороти з компонентами *стріла*, *куля* вживаються у двох граматичних варіантах: дієслово + форма орудного відмінка іменника (*летіти кулею / стрілою // лететь пулей / стрелой*) і дієслово + порівняльний сполучник + іменник (*летіти як куля // лететь как пуля; летіти як стріла / лететь как стрела*).

Технічні засоби пересування пов'язані з образом автомобіля, літака, корабля. Наприклад: їхати своєю машиною; летіти літаком; тиснути на всі педалі, летіти на усіх (повних) вітрилах // жать на все педали (на всю железку); мчаться на всех парусах.

Згадані лексеми є символами і в інших мовах. Пор.: в українській мові: іти пішки; іти на своїх двох, іти на лижах; їхати (власною, своєю) машиною; їхати на таксі; їхати автостопом; їхати поїздом; летіти літаком; у російській: идти (ходить) на лыжах; ехать (своей) машиной; ехать своим ходом (алюзивне вказування, натяк на транспортний засіб); ехать автостопом; ехать на такси; ехать автобусом; ехать поезде; плыть пароходом; лететь самолётом.

Окремі сполучення перебувають на периферії, але відтворюваність їх у готовому вигляді і висока частотність вживання дозволяють лінгвістам відносити їх до одиниць фразеологізованого типу і включати до складу фразеології. Ці субстантиви, тобто артефактні символи, мають обмежену валентність з дієсловами руху, утворюють відносно постійний вузький контекст, який набуває фразеологізованого характеру й наближається до усталених словосполучень, оскільки всім своїм складом (а не лише окремими компонентами) визначає спосіб і характер пересування, руху. І. Єршоменко вважає, що стійкі дієслівно-іменні сполучення на кшталт “дієслово + іменник” (без прийменника чи з прийменником) за характером злютованості компонентів перебувають десь посередині між вільними словосполученнями і фразеологічними одиницями [2, 92].

У лінгвістичній літературі немає єдиного погляду на цей тип словосполучень. Одні науковці виносять такі утворення за межі фразеології, хоча й визнають, що деякі з них знаходяться на межі переходу у фразеологізми або можуть стати прототипами фразеологізмів, інші ж (цей погляд поділяємо і ми) відносять їх до фразеологічних

одиниць. Специфічними є граматичні й семантичні особливості дієслівно-іменних сполучень і компонентів, що входять до їх складу. За своїм значенням і функцією такі утворення зазвичай є еквівалентами слів, своєрідними “синтаксичними словами” аналітичної структури або наближаються до них. Компоненти дієслівно-іменних сполучень сукупно виражають єдине семантичне поняття, передаючи його описово, хоча ступінь семантичної злитості в них різний”. Цікаво, що в усталеному сполученні *їхати машиною // ехать машиной* уточнювальні компоненти *своєю, власною* є в обох мовах. Можливо, тут теж маємо справу з проявом ментальності, оскільки в українській і російській культурах автомобіль усе ще залишається розкішшю, а не лише засобом пересування. І вживання таких компонентів додає певну конотацію, тобто з'являється додатковий елемент значення, що окреслює певний статус мовця, його добробут, фінансові можливості, майновий стан.

Артефактні символи як універсальні мотивації поєднуються переважно з дієсловами, які виражають загальну ідею руху і сферу його реалізації: *плисти – вода; летіти – повітря (повітряний простір); іти, ходити, їхати – земля.*

Варто зазначити, що в аналізованих східнослов'янських мовах побутують два варіанти таких словосполучень, скажімо: їхати на машині / на велосипеді / на мотоциклі / на трамваї / на тролейбусі / на автобусі / на поїзді // ехать на машине / на велосипеде / на мотоцикле / на трамвае / на автобусе / на поезде – переважно про рух не за один прийом, не за один раз (якщо, наприклад, доводиться змінювати транспортний засіб) або не в одному напрямку; й інше: їхати машиною / велосипедом / мотоциклом / трамваєм / тролейбусом / автобусом / поїздом // ехать машиной / велосипедом / мотоциклом / трамваем / тролейбусом / автобусом / поезде – частіше про рух в одному напрямку і одним транспортним засобом. Таких варіантів не мають лише словосполучення їхати на таксі // ехать на такси; їхати на метро // ехать на метро.

Цікавим є факт, що алюзія на зміну транспортного засобу міститься у сполученні *їхати з пересадками // ехать с пересадками*. Така конструкція сягає відомого фразеологізму *ехать на перекладных* (у початковому значенні йшлося про заміну коней (щоб не витратити час на очікування, поки коні відпочинуть на поштових станціях, так званих “ямах”, під час далеких подорожей).

Наявність в українській та російській мовах великої кількості фразеологічних одиниць зі словами-символами пересування як стрижневим компонентом пояснюється тим, що символ поєднує в собі максимально абстрактне з максимально конкретним.

Варто зазначити, що зоолексеми, соматизми та інші субстантиви в одних випадках входять як стрижневі компоненти до складу фразеологізмів, що, своєю чергою вже є сформованими мовними символами, а в інших символічне значення формується на базі вузького контексту, тобто на основі словосполучень або речень з постійним компонентним складом. Отже, характер символічного значення визначається і самим субстантивом, і його контекстом. З одного боку, різні субстантиви реалізують своє символічне значення у сполученнях з певним колом слів, з іншого – саме символічне значення формується у складі сталого звороту або стійкої фрази. Субстантив-символ як елемент фразеологічної одиниці стає її образно-смысловим центром.

Висновки. Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що більшість слів-символів на позначення руху у структурі досліджуваних фразеологічних одиниць споріднених мов має універсальний характер: збіг предметних і словесних символів зумовлений адекватним сприйняттям об'єктивної дійсності різними соціумами. Варіювання і синоніміка фразеологізмів визначаються особливостями умов існування як українського, так і російського народу.

1. Гвоздарев Ю.А. Компоненты-символы в русской фразеологии // Основы русского фразеологического образования. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – С. 160 – 166.

2. Еременко И.А. Фразеоматика как раздел фразеологии // Научные чтения, посвящ. 50-летию образования кафедры рус. языка филолог. фак-та. Материалы: доклады, сообщения, тезисы. – Львов, 1995. – С. 91 – 95.

3. Куцик О.А. Слова-символы как образно-смысловый центр формирования фразеологизмов (на материале украинской та російської мов): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова", 10.02.02 "Російська мова"/О.А. Куцик. – Дрогобич, 1996. – 261 с.

4. Потёбня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1914. – 123 с.

5. Шестак Л. Языковая картина мира: Лингвистический механизм лексико-фразеологической метафоризации (типология) // Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы международной конференции. – Львов: ЛГУ имени Ивана Франко, 1997. – С. 68 – 74.

6. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – Москва: Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.

7. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. – В 2-ох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1993. – 528 с.

8. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. – В 2-ох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2013

10 золотих уроків від Ейнштейна:

1. Людина, який ніколи не помилявся, ніколи не пробував зробити що-небудь нове.
2. Освіта – це те, що залишається після того, коли забуваєш все, чого вчили в школі.
3. У своїй уяві я вільний малювати як художник. Уява важливіша за знання. Знання обмежена. Уява охоплює весь світ.
4. Секрет творчості полягає в умінні приховувати джерела свого натхнення.
5. Цінність людини повинна визначатися тим, що він дає, а не тим, чого він здатний добитися. Намагайтеся стати не успішним, а цінною людиною.
6. Є два способи жити: ви можете жити так, як ніби чудес не буває і ви можете жити так, як ніби все в цьому світі є дивом.
7. Коли я вивчаю себе і свій спосіб думати, я приходжу до висновку, що дар уяви і фантазії означав для мене більше, ніж будь-які здібності до абстрактного мислення.
8. Щоб стати бездоганним членом стада овець, потрібно в першу чергу бути вівцею.
9. Потрібно вивчити правила гри. А потім, потрібно почати грати краще за всіх.
10. Дуже важливо не перестати задавати питання. Цікавість не випадково дана людині.

